Абдуллина Анар Борановнаның
«8D02303 Филология» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
«Айгүл Кемелбаева прозасындағы ұлттық код және мифопоэтика»
тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Қазіргі қазақ прозасының даму тенденциясы қаламгерлердің көркемдік әлемімен және эстетикалық ұстанымдарымен тікелей байланысты. Әлемдік әдебиеттану кеңістігінде қазіргі қазақ прозасы ұлттық бірегейліктің көркем сомдалуымен айрықша мәнге ие. XX ғасырдың соңғы ширегі мен XXI ғасырдың басында қалыптасқан ағымдар мен бағыттар, сонымен бірге әлеуметтік-саяси өзгерістер қазақ прозасының тақырыптық-идеялық, мазмұндық және поэтикалық жүйесіне елеулі үлесін тигізді. Бұл кезеңде ұлттық құндылықтардың көркем бейнеленуі әдеби үдерістің басты арналарын анықтай түсті. Аталған дәуірдің көрнекті өкілі Айгүл Кемелбаеваның шығармашылығын, поэтикасын зерттеу арқылы біз тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік дамуы мен ұлттық болмыстың жаңғыруын көрсетуге тырыстық.

Айгүл Кемелбаева – қазақ әйел жазушыларының ішінде қоғамындағы айырмашылығы жер мен көктей ғасырлар аралығында өмір сүріп, түрлі рухани, мәдени, ғылыми өзгерістерді басынан өткеріп, сезініп, халықтық дәстүр, ұлттық сана, әлемдік тәжірибе, қазақы бояу секілді ұғымдарды терең талғаммен өре білген қаламгер. Ол колониалды, деколониалды, постколониалды, тәуелсіз, жаңа Қазақстанның даму жолындағы тарихи-әлеуметтік жағдаятты, ұлттық сананы көркем шығарма арқылы беруде бірнеше ағымдар мен бағыттарды нысанаға алды, сондай-ақ бір-біріне ұқсамайтын, қайталанбайтын тақырыптар мен идеяларды қамтыды. Кәсіби жазушылық мамандығын игере отырып, әр шығармасына үлкен дайындықпен, жаңалықпен келді.

Жазушы, сыншы, эссеист А.Кемелбаеваның прозалық шығармаларын зерделеу қазіргі қазақ прозасының дамуындағы елеулі ағымдарды, бағыттарды айқындауға себепші болады. Модернизм, постмодернизм, метамодернизм секілді ағымдар мен бағыттар қазіргі әдебиеттің қажеттілігін өтеп жүрген тенденциялар ретінде А.Кемелбаеваның да прозасынан орын алды. Алайда жазушының ең ұтымды жері – постмодерн мен метамодернді ұлттық көкжиек, халықтық наным аясында жеткізуінде. Әлемдік тәжірибелерді пайдалана отырып, шежірелік проза, неомифологиялық сарын, неомистика, эко-сын, ұлттық психология секілді жанрлық түрлерді жандандырып, әр шығармасында символикалық, архетиптік ерекшеліктерді көрсете білді. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасында ұлттық болмысты жаңаша пайымдау үдерісі күшейіп, авторлық ізденісті айқындау уақыт талабына сай өзектілікке ие болды. Дегенмен қазақ прозасында ұлттық болмысты

көркем бейнелеу және ұлттық бірегейлік көріністерінің толық жүйеленбеуі зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Айгүл Кемелбаева шығармашылығын ұлттық код аясында зерттеу қазіргі қазақ прозасының көркемдік даму заңдылықтарындағы ұлттық болмысты тануға, терең түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі. Қазақ әдебиеттану ғылымында «қазіргі қазақ прозасы» деген жалпылама атау аясында қандай да бір тақырыптық, ағымдық негіздерді көрсету мақсат етілген зерттеулердің бары белгілі. Бұндай жағдайда белгілі бір қаламгердің толыққанды шығармашылық лабораториясы жіті емес, атүсті зерделенетіні де бар. Мұндайда нақты бір жазушы шығармашылығындағы поэтикалық ерекшеліктерді сүзгіден өткізу ұлттық әдебиеттануға әкелген жаңалықтары мен өзіндік қолтаңбасын анықтауға мүмкіндік береді. Осындай себептен біз диссертациялық жұмысымызда жазушы А.Кемелбаеваның барлық прозалық шығармаларындағы әдеби процесс пен теориялық даму тенденциясын жан-жақты зерттеуді көздедік. Қаламгер шығармашылығында ұлттық кодтың тиімді қолданыс табуы мынадай белгілерден көрінеді:

- фольклорлық мотивтерді қайта жандандыра отырып, авторлық миф (неомифологиялық), неомистикалық ізденістерді көркем шығармаға арқау ету;
- архетиптік, символдық образдар мен лейтмотивтерді пайдалану;
- интермәтінділік тұрғысынан аллюзиялық, реминисценциялық тәсілдерді тиімді қолдануы.

А.Кемелбаева шығармаларында шежірелік проза кейіпкерлері, шығармашылық иесі, яки әдебиетші, жазушы бейнесі, автопортреттік сипаттағы қаламгер образы әр шығармашылығында түрлі позицияда, соның ішінде өсу, даму, қалыптасу, кемелдену жолында, анығырақ градациялық серпілісте көрінеді. Сол себепті оның шығармашылығын әдеби-теориялық, тарихи-әлеуметтік, поэтикалық тұрғыда, ұлттық концептуализация бағытында зерттеу арқылы тақырыптарының өзектілігін көреміз, қазақ прозасындағы ұлттық кодты жаңа қырынан танимыз.

Зерттеу нысаны. Айгүл Кемелбаева прозасындағы шежіре дәстүрі, архетип пен мифопоэтика (неомифологизм, неомистика) мәселелері.

Зерттеу пәні. Қаламгер А.Кемелбаева тұтастай көркем шығармалары: әңгімелері, повестері, романындағы ұлттық кодтың қолданылу ерекшеліктері.

Зерттеу жұмысының мақсаты. А.Кемелбаева шығармашылығындағы шежірелік проза, архетип, символ, мифопоэтика, прозадағы халықтық таным мен наным, қазақы психология мен бірегейлік (идентификация) мәселелерін ұлттық код аясында қарастыру.

Аталған мақсатты орындау үшін зерттеу жұмысында мынадай нақты **міндеттер** орындалды:

- А.Кемелбаева әңгімелеріндегі неомифологиялық, неомистикалық сарынға тоқталып, жалпы шығармашылықты интермәтінділік тәсілі негізінде шолу, фольклорлық мотивтердің әңгімелердегі рөлін айқындау;

- Жазушы шығармаларындағы архетип, символ ұғымдарын теориялық-әдіснамалық тұрғыдан саралап, авторлық және ұжымдық бейсана аясындағы архетиптік образдар ерекшелігін зерделеу;

- Шежірелік проза ұғымының теориялық негізін айқындап, А.Кемелбаева шығармашылығындағы шежіре дәстүрінің қолданылу ерекшелігіне талдау жасау;

- А.Кемелбаева повестеріндегі ұлттық психологияны халықтық дискурс аясында қарастырып, әдебиеттегі бір тұлғаның екіге жарылу теориясын Т.Әбдік, Ә.Жақсылық шығармаларымен салыстыра зерттеу;

- Қаламгер прозасындағы ұлттық код пен мінез, халықтық дәстүр мен бірегейлік, қазақы таным мен ұлттық бірегейлік тақырыбын зерттеу;

- Жазушының «Мұнара» романының метамодернистік сипатын ұлттық дискурс аясында қарастырып, анималистік, эко-сын бағытындағы ізденістеріне тоқталу.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында ең алдымен дәстүрлі негіздегі бақылау, анықтау, синтездеу, салыстырмалы-тарихи, жалпылау әдістері қолданылды. А.Кемелбаева прозасындағы жекелеген тақырыптарды зерделеуде *интерпретация, интермәтінділік, функционалдық және жүйелілік талдау, салыстырмалы-типологиялық зерттеу, мәдени-семиотикалық, генетикалық, дискурстық, контент-талдау, фреймдік талдау, эко-сын әдістері* негізге алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Зерттеу жұмысында: мифология мен авторлық миф (неомифологизм) тақырыптары Е.Мелетинский, В.Руднев, Қ.Жұбанов, С.Қондыбай, Л.Бенуас, А.Мауленов, Ж.Аймұхамбет, Қ.Нұрқамал, А.Найманбаев, С.Керимбаев зерттеу еңбектері; мифті мәдени аспектіде К.Леви-Стросс, Дж.Кэмпбелл, Э.Тэйлор, М.Элиаде; ұжымдық бейсаналық аспектісінде К.Юнг; поэтикалық механизм аясында А.Потебня, В.Я. Пропп, О.М. Фрейденберг, Е.М. Мелетинский, Ю.М. Лотман, В.Н. Топоров, Р.Барт; қазақ фольклорындағы миф С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, Ш.Ыбыраев, Б.Абылқасым, С.Қондыбай, Р.Әлмұханова, Т.Әсемқұлов, З.Наурызбаева, А.Тойшанұлы, М.Иманғазинов, Т.Қыдыр, С.Итеғұлова, Д.Қалиақпар; мистика, неомистика бағытында И.Кант, Ф.Шеллинг, М.Элиаде, М.М. Бахтин, Дж.Кэмпбелл, Р.Бартини, Е.Балагушкин, А.Фокин, А.Афанасьев, Б.Ысқақ, Г.Ахметова, А.Ахметова, А.Асқарова, А.Нүсіпәліқызы, Ш.Ахметова; қорқынышты әңгіме жанры Т.Мирвода, А.Мутина, А.Костюхин; шежірелік проза A.Dihle, М.Бахтин, С.Аверинцев, Г.Винокур, Ю.Лотман, А.Веселовский, А.Джиоева, Е.Никольский, А.Сейдімбек, Ж.Салтақова, Ә.Қоспағарова, Ұ.Сәменқызы; ұлттық код, ұлттық құндылықтар Н.Худолей, С.Сералимова, С.Алтыбаева, О.Исмайлова зерттеулері; А.Шәріп, Қ.Уразбаева, Д.Неталиева, Ж.Құрманова, А.Турысбекова, Г.Пірәлиева, Г.Балтабаева, С.Сыздыков еңбектері басшылыққа алынды; постмодернизм, постпостмодернизм және метамодернизм тақырыптары Р.Барт, У.Эко, Ж.Деррида, М.Фуко, В.Курицын, М.Эпштейн, Е.Чемезова, Н.Маньковская, Е.Фарино, М.Крылова, М.Японьский, О.Давыдова, Т.Теперик, Н.Ипполитова,

П.Спиваковский, Г.Лушникова, А.Афанасьева, С.Айтуғанова, Г.Сәулембек зерттеулері негізінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында Айгүл Кемелбаеваның 12 шежірелік проза жанрындағы шығармасы, сонымен қатар 29 әңгімесі, «Әулиебұлақ», «Әуе шарларына қонған көбелек», «Майя», «Жетінші құрлыққа саяхат» повестері, «Мұнара» романы зерттелді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- Жазушы әңгімелеріндегі неомифологиялық, неомистикалық бағыттардың айырмашылығы ашылып, теориялық тұрғыда бағамдалды;

- Қаламгер туындыларындағы авторлық, ұжымдық бейсана аясында дүниеге архетип, архетиптік образдар зерделеніп, алғаш рет аражігі ашылды, сондай-ақ ұлттық символ аясында «туған жер» сакральды бейнесі талданды;

- Қазақ әдебиетінде тұңғыш жанр ретінде қалыптастырған «шежірелік проза» жанрының табиғаты А.Кемелбаева шығармалары негізінде талданып, әлемдік әдебиеттану тұрғысынан теориялық негіздемесі берілді;

- Қаламгер шығармашылығындағы ұлттық код мәселесі үш деңгейге (фольклорлық мотивтер, ұлттық символика, ұлттық құндылықтар) бөлініп, мәдени-семиотикалық тұрғыда талдау жасалды;

- Жазушының повестері жеке-жеке қарастырылып, ондағы балалар тақырыбы, екіге жарылу мәселесі, әйел мінезі, адам психологиясы гендерлік және ұлттық дискурс аясында талданды;

- Қаламгердің «Мұнара» романы метамодернистік әдебиеттің өнімі ретінде тұңғыш поэтикалық сараптама жасалып, ондағы ұлттық идея, эко-сын, анималистік жанр мәселесі талқыланды.

Зерттеудің теориялық маңызы. Диссертациялық зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің теориялық базасын шежірелік проза, постмодернистік дискурс, метамодернизм, постпостмодернизм терминдерін қалыптастыруда; ұлттық код метаұғым ретінде көркем прозада берілу ерекшеліктері туралы жаңа мәліметтермен толықтырылып, қазіргі әлем әдебиетіндегі тенденцияларды саралауда, қазіргі қазақ әдебиетімен салыстыруда жаңашылдықты анықтауға септігін тигізеді. Диссертациялық жұмыста ұсынылған терминдер, соның ішінде ұлттық код, ұлттық құндылықтар, ұлттық болмыс ұғымдары XXI ғасыр әдебиетіндегі өзекті құбылыс деп анықталады. Өйткені жаһандану, виртуализм дәуірінде көркем прозадағы ұлттық код мәдениетіміздің айқын болмысын, ұлттық жадта сақталған салт-дәстүрлердің жаңғыруын қамтамасыз етеді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелерін практикалық тұрғыдан бірнеше салада қолдануға болады. Алдымен, білім беру саласында: зерттеу материалдары «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы», «Әдебиеттануға кіріспе», «Қазақ прозасы» пәндерін оқытуда және оқу құралдарын әзірлеу барысында пайдалы. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа бағыттары бойынша болашақ зерттеулерге мұрындық болады деп ойлаймыз.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

1. А.Кемелбаева шығармашылығындағы авторлық миф (неомифологизм) – жаһандық дамудың салдарынан қалыптасқан дәстүрлі мифтердің қайта жаңғыруы. Көркем прозадағы мифология элементтері жаңа заман талаптарына сай эволюцияланды.

2. Жазушы туындыларында авторлық, ұжымдық негіздегі дәстүрлі қалыптасқан «анима», «анимус», «ана», «көлеңке», «құс», «сәби» (бала), жеке тұлға, өзім (эго), «құдай» архетиптері молынан көрінгенмен, архетиптік болмыстан гөрі, ұлттық символикамен ұштасқан «жер-су» (туған жер) бейнесі сакральдық мәнде бейнеленеді. А.Кемелбаева прозасындағы архетиптің елеулі қызметі – мәдени-танымдық қызмет, яғни ұлттық кодты жеткізу.

3. Жазушы шежірелік прозасында рулық байланыс, жеті ата, әулет тақырыбын қозғап, қазақтың «шежіре» дәстүрін көркем прозаға енгізді. Бұған дейін әлем, қазақ әдебиетінде энкомион, автобиография, мемуар жанрында танылған бір топ әңгімелер талдау нәтижесінде «шежірелік проза» деп анықталды.

4. А.Кемелбаева прозасында декодталған ұғымдар – қазақы болмысты танытудың құралы. Ұлттық болмысты таныта түсетін «код» белгілі бір этностың мәдениетін тереңінен танудың бір амалы екені белгілі. А.Кемелбаева «ұлттық код» элементтерін тиімді қолдану арқылы халқымыздың салт-дәстүрлерін, ұлттық түсініктерін қайта жаңғыртты.

5. Қаламгердің әр повесі тақырыптық-идеялық жағынан бір-біріне ұқсамайтын іргелі мәселелерді қозғап, түрлі жанрлық-бағыттық тенденцияны ұстанады. Балаларға арналған жасөспірімдік, шежірелік, психологиялық бағыттағы повестерінде онейроидтық уақыт пен кеңістік, екіге жарылу, ұлттық код, қазақы тәрбие, халықтық психологияны «әйел» архетипі арқылы феминистік дискурс негізінде анықтайды.

6. Жазушының шығармаларында дәстүрлілік пен жаңашылдық тоғысындағы өзгерістер нәтижесінде модерн мен постмодерн ұштасқан тенденциялар айқын көрінеді. Соның негізінде «Мұнара» романын қазақ әдебиетіндегі тұңғыш метамодернистік бағыттағы роман ретінде анықтаймыз.

Зерттеу нәтижелерінің жарияланымдары. Диссертациялық жұмыс тақырыбы бойынша 10 мақала жарық көрді, соның ішінде 2 мақала Scopus ғылыми деректер базасына кіретін журналда, 5 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, 3 мақала халықаралық конференциялардың жинақтарында жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.